

УДК 159.928

Музика О. Л.

ДВІ ЛІНІЇ І ДВІ РЕГУЛЯЦІЙНІ СХЕМИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядається структура ціннісної регуляції особистісного розвитку та аналізуються регуляційні схеми розвитку творчо обдарованої і пересічної особистості.

Ключові слова: ціннісна регуляція, обдарована особистість, суб'єктні цінності, розвиток особистості.

В статье рассматривается структура ценностной регуляции личностного развития и анализируются регуляционные схемы развития творчески одаренной и среднестатистической личности.

Ключевые слова: ценностная регуляция, одаренная личность, субъектные ценности, развитие личности.

The article is devoted to the personality development value regulation structure. Regulative schemes of creatively gifted and average personality development are analysed.

Key words: value regulation, gifted personality, subjective values, personality development.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Коли розвиток особистості розглядати крізь призму регуляційних механізмів, то, безумовно, цей процес виглядає як рух від зовнішніх, соціально зумовлених регуляційних схем до внутрішніх, суб'єктних. У зв'язку з цим виникає ряд питань. По-перше, чи можна рівень розвитку особистості оцінювати через рівень розвитку суб'єктності. Іншими словами, чи є цей показник інтегральним, всеохоплюючим. Більш часткові питання, зрозуміло,

постають у тому випадку, коли припустити, що існують різні лінії особистісного розвитку: в одних переважають соціально-нормативні й ситуаційні регуляційні схеми, в інших – суб'єктні. Причому, мабуть тут варто було б уникати оцінних суджень. Питання про те, які регуляційні схеми вищі, а які нижчі у контексті власне психологічного аналізу виглядає коректним тільки з точки зору побудови системної ієрархії. А от питання про психологічні механізми, які зумовлюють дві лінії розвитку особистості: 1) основу на ситуаційно-ціннісних регуляційних схемах і 2) основу на суб'єктно-ціннісних схемах регуляції, справді доцільно поставити. Бо якщо підходити до цієї проблеми, поминувши аристотелівські принципи іманентності й цінності, а навпаки, керуватися галілеївськими уявленнями про загальні (а відтак і надіндивідуальні) закономірності розвитку, то тоді треба відповісти ще на ряд питань: чи обов'язково всі люди повинні мати високий рівень суб'єктності і чи можливо це? Чи однаковий рівень суб'єктної регуляції у різних сферах діяльності людей і в різних життєвих ситуаціях? Які соціально-психологічні механізми очевидного поділу людей на тих, у кого переважає ситуаційно-ціннісна регуляція і тих, хто має суб'єктно-ціннісну? Як ці механізми діють через призму особистості кожної окремої людини?

44

Суперечність між безліччю особистісних проявів і намаганням побудувати єдину (одну для всіх) модель особистісного розвитку – очевидна. З одного боку, ця модель має бути надто високого рівня загальності, а з іншого – відображати певні особливі і навіть одиничні тенденції у розвитку особистості. Одним із шляхів побудови такої моделі є дихотомічний поділ регуляційних процесів на ситуаційно-ціннісну і суб'єктно-ціннісну регуляцію. Перша характерна для переважної більшості людей, друга – для певних їх типів, які у цій статті представлені творчо обдарованою особистістю. Порівняння загальної регуляційної схеми і особливої, характерної для творчо обдарованої людини, й дозволяє виокремити і зрозуміти всю складність механізмів особистісного розвитку.

Аналіз останніх наукових праць. За існуючою традицією дослідження регуляційних механізмів пов'язуються в основному з вивченням особливостей діяльності. Але як тільки діяльність починає розглядатися у контексті повсякденного життя конкретної людини [7], в окремій життєвій ситуації [12], у зв'язку з її внутрішнім світом [4; 5; 8], особистісними цінностями, професією [3; 9], творчістю [6; 11], життєвими планами, домаганнями, завданнями [8], відразу постають питання, пов'язані з регулюючою функцією свідомості [1; 6]. Людина постає як суб'єкт власного розвитку, як господар власної долі або ж стає очевидною її залежність від життєвих обставин, яка, втім, долається з різною мірою успішності. У зв'язку з цим видається доцільним моделювати й вивчати процеси, пов'язані з психологічною регуляцією й саморегуляцією особистісного розвитку. Не маючи змоги навести означення всіх понять, які або ж вводяться автором, або ж наповнюються новим змістом, відсилаємо читача до раніше опублікованих праць, де вони аналізуються ґрунтовніше [2; 10; http://zu.edu.ua/spf/dek_spf_muzyka.html].

Мета статті полягає у розробці теоретичної моделі ціннісної регуляції особистісного розвитку і перевірці її пояснювального потенціалу на прикладі порівняння регуляційних схем пересічної та обдарованої особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психології досить розповсюдженим є дихотомічне розділення за рівнем розвитку: вищий і нижчий. Нерідко цей поділ проводиться з досить вираженим оцінним ставленням. Особливо це стосується розвитку здібностей, рефлексії, здатності до творчості тощо. Але, і це більшою мірою відповідає предмету психології, все поширенішими стають дихотомічні поділи, які робляться з метою показати відмінності та розкрити закономірності розвитку. Суб'єктність, як здатність управляти власним життям, і, особливо, власним саморозвитком, по різному проявляється у пересічних людей та тих, які виокремлюються як певний психологічний тип. Останні в нашому дослідженні представлені творчо обдарованою особистістю, якій впродовж життя доводиться докладати зусиль, щоб зберегти цей статус і не втратити своєрідний ідеосинкразичний кредит, що

захищає її від санкцій за порушення загальноприйнятих норм та стандартів розвитку. Таким чином, саме з розвитком суб'єктності можна пов'язати дві лінії у розвитку особистості: перша – розвиток пересічної особистості, друга – розвиток особистості, що виходить за межі норми (у математичному сенсі цього слова) і представлена у масовій свідомості як окремий психологічний тип.

В основу теоретичної моделі покладено п'ятикомпонентну структуру ціннісної регуляції розвитку особистості і повний регуляційний цикл

45

обдарованої та пересічної особистості в окремій життєвій ситуації. Життєву ситуацію цілком можна розглядати як достатню умову для здійснення регуляційного циклу. Вона окреслена часовими рамками, має своєрідні параметри соціальної взаємодії та межі особистісного розвитку, що окреслюють певну дискретність у генезі особистості. Ми свідомо відмовилися від поняття «життєвий план», бо життя завжди багатше за будь-який, навіть найвдаліший план, воно мінливе і насичене подіями, які поза нашими бажаннями змінюють життєву ситуацію, як змінюють її і зміни всередині нас, у нашій особистості. Можна говорити (і то з певною ймовірністю) про планування професійної кар'єри, сім'ї, матеріального благополуччя, але навряд чи можливо скласти реалістичний план особистісного розвитку, байдуже на телеологічних чи причинних схемах він вибудовуватиметься. Полідетермінізм життєвих процесів неодмінно перетворює його на мрію, яка знову зватиметься життєвим планом у тому рідкісному випадку, коли збудеться.

Розглянемо регуляційні схеми особистісного розвитку пересічної й обдарованої особистості відповідно до структури ціннісної регуляції (див. рис. 1.).

Етап ціннісного моделювання життєвої ситуації. При сприйманні життєвої ситуації пересічна людина спирається на наслідування і психологію «здорового глузду», описану С. Московічі. Відомо, що перцептивні та інтерпретаційні ресурси черпаються із звичаєво-нормативної регуляції та з

ціннісного досвіду – власного чи інших людей. І хоча, як здавалося б, у сучасному мінливому світі моделювання життєвої ситуації з використанням стратегії аналогії неминуче мало б призвести до фатальних помилок, насправді, люди, оперуючи досить спрощеними оцінками й параметрами, значно краще справляються з ними, ніж можна було б сподіватися. Очевидно, причини цього криються у постійній життєвій пластичності, здатності коригувати свою

Рис. 1. Порівняльна модель ціннісної регуляції розвитку обдарованої та пересічної особистості в окремій життєвій ситуації поведінку повсякчасно, на всіх етапах регуляційного циклу.

Ресурсами обдарованої особистості на етапі створення суб'єктивної моделі життєвої ситуації є розвинена рефлексія і високий рівень ціннісної когнітивної складності. Як показали наші дослідження, для оцінки життєвої ситуації обдарована людина використовує у 5-10 разів більше ціннісних конструктів, ніж пересічна. Безумовно, що така диспозиція відкриває шляхи для осмислення ситуації і розробки програми ефективних дій.

Ймовірнісна модель особистісного розвитку. На суб'єктивному рівні у

людини, яка постала перед необхідністю змін у відповідності до зміни життєвої ситуації, неодмінно постає сакраментальне питання «як бути і що робити?» Для пересічної людини, яка вже оцінила нову життєву ситуацію і вибудувала її суб'єктивну модель, надзвичайно важливими виявляються зовнішні по відношенню до неї ситуаційні чинники: соціальні експектації, поняття норми, престижу, статусу тощо. Якщо ситуація виявляється доволі нестандартною, то основна стратегія полягає в тому, щоб відкинувши всі крайні прояви, «робити як люди», тобто так, як діє переважна більшість людей, або, іншими словами, так, як діє звичайна, проста, пересічна людина. До речі, поняття «пересічна людина» у цій статті вживається саме в такому значенні і жодної негативної конотації у ньому немає.

Особистісний розвиток для пересічної людини є не самостійним завданням, а побічним продуктом, що виникає в процесі оволодіння життєвою ситуацією. Оцінюючи ситуаційні параметри, пересічна людина намагається перебудувати себе таким чином, щоб було якомога більше здобутків і якомога менше втрат. Зрозуміло, що пристосування до ситуації йде через співвіднесення ситуаційних вимог (ситуаційних цінностей) і стійких особистісних властивостей (особистісних цінностей). У більшості випадків, коли це необхідно, пересічна людина готова змінюватися під тиском ситуаційних вимог, але ця готовність має й суб'єктне забарвлення, її спрямованість безумовно залежить від індивідуального ціннісного досвіду. Пересічна людина відпочатку орієнтується не на власні плани саморозвитку, а на способи соціальної взаємодії, за якими йдуть передусім зміни в способах діяльності, і, як наслідок, зміни в системі особистісних цінностей. Про пересічних людей можна сказати, що їх суб'єктивні моделі особистісного розвитку, якщо такі й існують, не мають віддаленої часової перспективи, недостатньо деталізовані й далекосяжні, але вирізняються прагматичністю і готовністю до змін за умов, коли їх не можна уникнути.

Обдаровані люди при моделюванні свого розвитку в ситуації, навпаки, центровані не на ситуації, а на собі і тих можливостях чи загрозах, які містить

ситуація для їх особистісних цінностей. Особистісна ідентичність – поняття, яке має різне наповнення для обдарованої і пересічної людини. Для останньої, через збіднену рефлексію і низький рівень ціннісної когнітивної складності особистісна ідентичність може бути лише контурно окреслена певними досить вираженими ознаками: стать, національність, в окремих випадках професія, деякі побутові звички тощо.

Обдарована людина вибудовує свою особистісну ідентичність на суб'єктних цінностях, які є внутрішньою основою самоідентичності. Вони

47

складаються з високозначимих моральнісних і діяльнісних конструктів, що корелюють між собою і утворюють таким чином самодостатню основу для регуляційних процесів, що не потребує постійних зовнішніх підкріплень. Суб'єктні цінності були відкриті емпіричним шляхом в процесі досліджень з моделювання ціннісної свідомості обдарованих людей. Вони, на наш погляд, є непоганими операціональними дескрипторами суб'єктності й особистісного розвитку, оскільки за своєю суттю є не застиглими диспозиційними утвореннями, а досить гнучкими за рахунок значної кількості латентних ціннісних конструктів, з яких лише частина актуалізується в результаті оцінки життєвої ситуації, створення її суб'єктивної моделі і вибудови перспектив розвитку в ній.

Обдарована людина більше ніж пересічна переймається підтриманням власної ідентичності, намагаючись відшукати в собі ті ціннісні ресурси, які дозволяють залишатися собою у змінній життєвій ситуації. Безумовно, ціннісні трансформації при цьому бувають, але вони поступові і локальні й не порушують особистісної стійкості. Саме прагнення до підтримання самоідентичності й спонукає обдарованих людей до постійного самоаналізу і вибудови моделей власного саморозвитку.

Варто зазначити, що не всі життєві ситуації для обдарованої особистості пов'язані з суб'єктно-ціннісними регуляційними схемами. Ті, що оцінюються як рутинні, неважливі регулюються ситуаційними схемами, причому, іноді не

зовсім вдало.

Особистісне самоздійснення. Діяльність, а точніше активність і взаємодія, і є тим обов'язковим компонентом свідомої регуляції особистісного розвитку, який залишає ціннісний слід у свідомості. Покидаючи у стороні вічну дискусію про первинність свідомості чи діяльності, мусимо відмітити, що особистісне самоздійснення обов'язково притаманне і для обдарованих, і для пересічних людей, принаймні як можливість, або ж як вплив ціннісного досвіду дорослої людини на способи її взаємодії з життєвою ситуацією. Особистісне самоздійснення є основним етапом у структурі ціннісної регуляції розвитку особистості. Саме тут можливе стає (чи не стає) дійсним, потенційне – актуальним, життєві плани – життєвими історіями.

Діяльність пересічної людини є ситуаційно відповідною. Звісно, кожна життєва ситуація дає людині певні ступені свободи, але при цьому й окреслює межі, вийти за які означає змінити життєву ситуацію. Не всі й не завжди готові робити такий радикальний вибір. Очевидно, потреба в суб'єктності може бути реалізована й тоді, коли людина робить локальні вибори в межах тієї життєвої ситуації, в яку вона потрапила. Особливості регуляції діяльності досить повно описані в літературі. Будь-яка довготривала діяльність, а тим більше успішна, веде до змін у розвитку особистості. І ще одна особливість пересічної особистості на етапі самоздійснення – це її неналаштованість на розвиток до високого рівня здібностей у певній діяльності. Постійна готовність до змін, навпаки, робить з пересічної людини своєрідного універсала у плані розвитку певного ансамблю здібностей. «Треба все вміти, але не все робити» – ця приказка досить повно відображає життєву філософію пересічної людини. За такого підходу всі здібності можуть бути розвинені до достатнього рівня, але жодні – до високого.

Обдарована людина, орієнтуючись на збереження власної особистісної ідентичності, частенько виходить за межі життєвої ситуації, впливаючи на

інших людей і створюючи нову життєву ситуацію, таку, що відповідає її

цінностям. Зрозуміло, що головним інструментом для цього є діяльність і відповідні здібності. Докорінна відмінність обдарованої особистості від пересічної у сфері самоздійснення полягає в тому, що обдарована людина не схильна до постійних змін діяльності, а навпаки, постійно протягом тривалого часу, а іноді й впродовж життя, розвиває одні й ті ж самі здібності до однієї й тієї ж діяльності. То ж немає дивного в тому, що вони розвиваються до дуже високого рівня. Але вдосконалюючись у своїй профільній діяльності і часто залишаючись до смішного недосконалою в усіх інших, обдарована людина таким чином виходить за межі соціальної норми і, хоче вона того чи ні, наражається на соціальні санкції. Як показали наші дослідження, такого розвитку ситуації вдається уникнути, коли обдарована людина за результати своєї діяльності отримує своєрідний ідеосинкразичний кредит від оточення. Плата за це – постійний розвиток здібностей і постійні досягнення, які стверджують обдаровану людину в її винятковій соціальній ролі.

Ще однією особливістю самоздійснення творчо обдарованої особистості є інвенційно-стратегіальне мислення. Пересічна людина, виконуючи діяльність, орієнтується переважно на усталені, схвалені зразки і стандарти. Обдарована людина, навпаки, відрефлексовує всі спонтанні відхилення від зразка (інвенції) і за допомогою мислительних стратегій намагається втілити їх у новий суспільно-корисний продукт. Звісно, браку в цьому процесі багато, але всі затрати компенсуються вдалими результатами творчості. Життєві домагання й завдання є природними для людей, чия життєва стратегія побудована на реальному особистісному самоздійсненні, на виході за межі ситуації або ж, що ближче до істини, на її творенні.

Самооцінка і корекція особистісного розвитку. Із особливостей самоздійснення витікають і відмінності в самооцінці пересічних та обдарованих людей. Оскільки пересічні люди більшою мірою орієнтовані на параметри життєвої ситуації і, в першу чергу, на соціальні експектації, то й їх самооцінка більшою мірою формується в морально-етичному вимірі або ж у вимірах схвалення оточення чи досягнення успіху. Наші дослідження показали, що

пересічні люди досить добре рефлексують окремі параметри діяльності тільки в процесі оволодіння нею. Як тільки цей процес успішно завершено, відбувається стрімке згортання рефлексивних процесів, дії автоматизуються й оцінюються комплексно на рівні «вмію – не вмію» або ж «можу – не можу». Натомість в оцінці особистісних властивостей і особливостей міжособистісних стосунків діє набагато більше параметрів.

Обдаровані люди, як правило, спроможні доволі детально виокремлювати й оцінювати свою здатність виконувати окремі дії й операції. Вони постійно вдосконалюють і комбінують їх залежно від поставлених завдань, бачать сильні і слабкі сторони та працюють над розвитком окремих прийомів. Це стосується й особистісних (вольових, стильових, характерологічних) властивостей. Таким чином, можна стверджувати, що обдарованих людей вирізняє з-поміж інших диференційована оцінка власних здібностей, через яку вони вибудовують й особистісну самооцінку. При цьому, тестуванню фізичною й соціальною реальністю в першу чергу піддаються продукти творчості, які є основним джерелом самооцінки. Референтні групи в обдарованих людей часто виходять

49

за межі контактного оточення і є умовними в тому розумінні, що складаються з видатних людей, які спроможні, на відміну від пересічних, оцінити й поцінувати творчі досягнення.

Пересічні люди здобувають необхідні ціннісні підкріплення в процесі ціннісного обміну (обміну дефіцитними вміннями і особистісними властивостями під час взаємодії й спілкування). Обдарованим людям потрібна ціннісна підтримка. Для пересічних людей джерелами інформації про необхідність корекції в життєвих планах, діях, особистісних властивостях стають, як правило, інші люди, їх ставлення та вимоги. Обдаровані люди мають власні досить жорсткі критерії оцінки свого розвитку. Не маючи проблем з мотивацією діяльності, працездатністю, наполегливістю, вони насамперед потребують ціннісної підтримки – визнання їх внеску, їх зусиль, їх компетентності чи пріоритетності з боку референтних для них, як правило, теж

обдарованих осіб.

Інтеграція ціннісного досвіду. Це заключний етап ціннісної регуляції особистісного розвитку, значення якого полягає у встановленні ціннісних зв'язків між окремими життєвими ситуаціями і в стабілізації, в оформленні цілісності ціннісної свідомості особистості. У свідомості пересічної людини залишаються подієві цінності, які можуть співвідноситися з іншими за умови хоча б наближеної ізоморфності життєвих ситуацій, в яких вони виникли. Навряд чи можна розглядати як винятковий випадок і те, що окремі цінності можуть залишатися ізольованими, неактуалізованими все подальше життя, коли ізоморфних ситуацій більше не трапляється.

Для обдарованої людини інтеграція ціннісного досвіду пов'язана з її самоідентичністю, яка виходить за межі пересічності і яку доводиться відстоювати. Саме тому інтеграція ціннісного досвіду супроводжується зростанням рівня суб'єктності, а кожен життєвий вибір позиціонується як вчинок. Таким чином, відбувається і особистісне зростання, і становлення самобутності обдарованої особистості. Операціонально самобутність ґрунтується на автономності, самодостатності ціннісної свідомості, яка у свою чергу забезпечується достатнім діапазоном моральнісних і діяльнісних цінностей та їх регуляційним потенціалом в якості суб'єктних цінностей. Самобутність – це не прагнення до відмінності, – обдарована людина насамперед прагне бути собою, прагне підтримати й зберегти ті особистісні властивості, які складають основу її самоідентичності і дозволяють іншим ідентифікувати її як обдаровану особистість.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз дає підстави для таких висновків:

- типологічний підхід як альтернатива диспозиційному і ситуаційному може бути досить евристичним у тих випадках, коли моделюються процеси розвитку особистості впродовж життя;

- регуляційні схеми особистісного розвитку людей, яких можна виокремити у психологічні типи, вирізняються рівнем суб'єктності на всіх

етапах регуляційного циклу.

У подальших дослідженнях планується вивчати окремі регуляційні механізми, що відрізняють пересічну і творчо обдаровану особистість. Окремим завданням, яке вже тривалий час вирішується, є розробка відповідних методик і дослідницьких процедур.

50

Література

1. Бытие и сознание. Человек и мир / *С.Л. Рубинштейн*. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
2. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. *В.О. Моляко, О.Л. Музики*. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
3. *Карпенко З.С.* Аксіологічна психологія особистості: [монографія] / *З.С. Карпенко*. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
4. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За ред. *В.О. Татенка*. – К.: Либідь, 2006. – 360 с.
5. *Маноха І.П.* Психологія потаємного «Я» / *І.П. Маноха*. – К.: Поліграфкнига, 2001. – 448 с.
6. *Моляко В.А.* Творческая конструкторология (пролегомены) / *В.А. Моляко*. – К.: «Освіта України», 2007. – 388 с.
7. *Московичи С.* Социальная психология / *Серж Московичи*. – СПб.: Питер, 2006. – 592с.
8. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / За ред. *Т.М. Титаренко*. – К.: Міленіум, 2005. – 336 с.
9. *Пов'якель Н.І.* Професіогенез мислення психолога-практика в системі вищої школи: [монографія] / *Надія Іванівна Пов'якель*. – Вид. друге, випр. і доп. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – 298 с.
10. Професійно-орієнтовані завдання з психології / За ред. *О.Л. Музики*. Навчальний посібник. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. – 587 с.
11. *Роменець В.А.* Психологія творчості / *В.А. Роменець*. – К.: Либідь, 2004. – 288 с.
12. *Росс Л., Нисбетт Р.* Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 429 с.